

2. Бондырева С.К. Толерантность (введение в проблему) / С. К. Бондырева, Д. В. Колесов. – Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2003. – 240 с.
3. Бызова В.М. Основы этнопсихологии / В.М. Бызова. – С.: Изд-во Сыктывкарского гос. ун-та, 1997. – 227с.
4. Кожухарь Г. С. Проблема толерантности в межличностном общении / Г. С. Кожухарь. – 2007. – № 2. – С. 15-29.
5. Резникова И.Б. Формирование этнической толерантности у студентов вузов в условиях многонационального региона: диссертация... кандидата пед. наук: 13.00.01 / Резникова Ирина Борисовна. – Владикавказ, 2007. – 158с.

УДК 159.9

Сергієнко О.О., ад'юнкт кафедри прикладної психології НУЦЗУ;

Горбань В.О., магістр соціально-психологічного факультету НУЦЗУ

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОГО ВІДЧУЖЕННЯ ПРАЦІВНИКІВ ДСНС УКРАЇНИ

У статті наводиться аналіз психологічних особливостей професійного відчуження працівників ДСНСУ, який дозволяє розглянути професійні деструкції особистості, феномен відчуження, детермінанти його появи та розвитку, шляхи реабілітації, а також деструктивний вплив на професійну діяльність працівників ДСНСУ.

Ключові слова: професійна деструкція, професійне відчуження, ДСНСУ, професійна діяльність.

В статье приводится анализ психологических особенностей профессионального отчуждения работников ГСЧСУ, который позволяет рассмотреть профессиональные деструкции личности, феномен отчуждения, механизмы его появления и развития, пути реабилитации, а также деструктивное влияние на профессиональную деятельность работников ГСЧСУ.

Ключевые слова: профессиональная деструкция, профессиональное отчуждение, ГСЧСУ, профессиональная деятельность.

Постановка проблеми. Будь-яка діяльність, у тому числі й професійна, накладає свій відбиток на людину. Все більш зростає кількість професій, виконання яких призводить до різного роду професійних порушень психічного і фізичного здоров'я фахівців. Крім того, багаторічне виконання однієї й тієї ж професійної діяльності призводить до появи професійної втоми, втрати професійних умінь і навичок, зниження працездатності, що, в свою чергу, призводить до деструкції працівника.

Її поява і розвиток породжує психологічну напругу і кризи. Професійне відчуження є наслідком професійної деструкції, що виявляється у втраті працівником професійної ідентичності, байдужості до професійних обов'язків і норм, неприйнятті на себе відповідальності за знаходження сенсу професійної діяльності, заміщенні професійних цінностей і моралі цінностями і цілями іншого середовища. Діапазон сучасного сприйняття проблеми відчуження в

науці дуже широкий - від констатації цього явища, визнання його природності та закономірності до вкрай песимістичних оцінок тотальності відчуження, приреченості людини і суспільства.

Проблему відчуження розглядали провідні вітчизняні та зарубіжні психологи, філософи, психотерапевти (Менігетті А., Рубінштейн С.Л., Роджерс К., Фромм Е., Франкл В., Ясперс К. та ін.) І в даний час психологи і філософи розглядають феномен відчуження в контексті нової соціально-історичної реальності (Архієреїв С.І., Грицанов А.А., Овчаренко В.І., Сулейманов Л.Р., Симанюк Е.Е., Зеєр Е.Ф. та ін), вказують специфіку його прояву в різних змістовних областях, в тому числі дослідження показують, що найбільш характерним даний феномен є для фахівців соціономних професій.

Екстремальний характер професійної діяльності працівників ДСНСУ, які безпосередньо беруть участь у ліквідації надзвичайних ситуацій техногенного, природного або соціально-політичного характеру, призводить високий рівень розвитку у них нервово-психічних розладів, психічних дезадаптацій і стресових станів. Такі негативні впливи нерідко стають причиною зривів у професійній діяльності, зниженні працездатності, міжособистісних конфліктів, порушень дисципліни та інших негативних явищ, що в результаті може призвести до виникнення професійних деструкцій, у тому числі професійного відчуження.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Інтерес до проблеми професійних деструкцій особистості та діяльності зріс в останні роки (В.С. Агавелян, С.П. Безносков, С.А. Дружилов, А.К. Маркова, Н.С. Пряжников, Є.І. Рогов та ін.) Проте роботи названих авторів відрізняються значною різноманітністю підходів і концептуальних схем вивчення. Терміни «деструкція» і «деформація» найчастіше використовуються як синоніми, що створює понятійну неоднозначність даних феноменів.

Розглядаючи професійні деструкції в загальному плані, Е.Ф. Зеєр [3] зазначала, що багаторічне виконання однієї і тієї ж професійної діяльності призводить до появи професійної втоми, збіднення репертуару способів виконання діяльності, втрати професійних умінь і навичок, зниження працездатності. Професійна деструкція - це зміни структури діяльності і особистості, що склалася, які негативно позначаються на продуктивності праці і взаємодії з іншими учасниками цього процесу.

А.К. Маркова [4] виділяє основні тенденції розвитку професійних деструкцій:

1. Відставання, уповільнення професійного розвитку порівняно з віковими та соціальними нормами.

2. Несформованість професійної діяльності (працівник як би «застряє» у своєму розвитку).

3. Дезінтеграція професійного розвитку, розпад професійної свідомості і як наслідок - нереалістичні цілі, помилкові сенси праці, професійні конфлікти.

4. Низька професійна мобільність, невміння пристосуватися до нових умов праці та дезадаптація.

5. Неузгодженість окремих ланок професійного розвитку, коли одна сфера як би забігає вперед, а інша відстає (наприклад, мотивація до професій-

ної праці є, але заважає відсутність цілісної професійної свідомості).

До професійних деструкцій відносяться професійні деформації, вивчена безпорадність, професійна відчуженість і консервація професійного досвіду працівника.

Згідно з темою нашої статті слід звернути увагу саме на феномен відчуження як професійної деструкції.

Проблема відчуження активно обговорювалася філософами, починаючи з Гегеля, проте в коло загальноживаних психологічних понять цей термін по-справжньому так і не увійшов. Найбільш добре відома запропонована Марксом і розроблена у Франкфуртській школі концепція відчуження, згідно з якою відчужений характер праці як основної діяльності людини (коли та об'єктивно виступає засобом для задоволення біологічних та соціальних потреб людини, а не його метою, реалізацією його творчих сил) веде до відчуження людини від процесу і продукту праці, від родової сутності, від інших людей і від самого себе. Водночас, поняття відчуження широко використовувалося і в екзистенціальній філософії дещо відмінним, але цілком певним чином: з одного боку, як відчуження людини від зовнішнього світу (М. Хайдеггер, К. Ясперс, Ж.-П. Сартр), і, з іншого боку, як занедбаність, відчуження людини від Буття, яке являє собою його потенційну можливість (М. Хайдеггер). Окремий інтерес представляє собою феномен відчуження у мові, про який говорять представники обох традицій (Е. Фром, М. Хайдеггер та ін.)

Дещо простіше йдуть справи в психології, куди поняття відчуження увійшло двома шляхами: з одного боку, як теоретичне поняття, переважно з марксистської філософії (Е. Фром, С.Л. Рубінштейн та ін), і, з іншого боку, як узагальнююче позначення для ряду емпіричних феноменів (М. Сімен, Дж. Рей та ін.), часто не підкріплене теоретичним поясненням. Обидва варіанти розробки виявилися не цілком успішними: у першому випадку теорія занадто високого рівня узагальнення виявилася відірваною від емпірії; у другому випадку безліч суперечливих варіантів емпіричної розробки відчуження не дали єдиної основи для теоретичного пояснення цього поняття як психологічного. Винятком є, мабуть, теорія відчуження як екзистенціального недуги, розроблена С. Мадді.

Л.Б. Шнейдер [7] розглядає професійне відчуження як один з компонентів виконавчого механізму досягнення професіоналом професійної ідентичності. Професійне відчуження - це процес, пов'язаний з об'єктивним і суб'єктивним відкиданням особистістю єдності з професійною групою, справою і відокремленням її професійних характеристик. Таким чином, «професійне відчуження» - це відстороненість суб'єкта праці від своїх професійних обов'язків, професійного середовища, самого себе.

Професійне відчуження особистості працівника ДСНСУ має свої детермінанти: екстремальний характер професійної діяльності; соціально-економічна ситуація; професійно-просторове середовище; вікові зміни; кризи професійного розвитку.

Тому, вивчення особливостей феномену відчуження як професійної деструкції працівників ДСНСУ є актуальним і сприяє розробці комплексу пси-

хокорекційних заходів, спрямованих на попередження і подолання негативних впливів на їх професійну діяльність.

Метою даної статті є ознайомлення з проблемою професійних деструкцій особистості та психологічними особливостями професійного відчуження працівників ДСНСУ.

Виклад основного матеріалу. Особистість трансформується в процесі професійної діяльності. Трансформація проходить у двох протилежних напрямках. З одного боку професія формує і розвиває особистість. З іншого боку процес праці руйнує людину фізично і психологічно. Професійна деструкція - поступово накопичена негативна зміна способу діяльності та особистості. Деструкції породжуються багаторічним виконанням однієї і тієї ж роботи і викликають професійно небажані якості. Їх поява і розвиток породжує психологічну напругу і кризи.

Ознаки деструкції :

- Невдалі мотиви вибору - людина усвідомлено або не усвідомлено робить вибір, який не має відношення до реальності або завідомо негативний вибір.

- Пошук « кардинальних » методів роботи - найчастіше буває на стадії входження в професію.

- Посилення стереотипів у професійній поведінці, відсутність творчості, проблеми адекватного реагування у нестандартній ситуації.

- Емоційна напруженість, часто повторювані негативні емоційні стани.

- Зниження рівня професійної активності, інтересу до професії, застій у професійному розвитку.

- Посилення різних форм психологічного захисту (раціоналізація, заперечення, проєкція, ідентифікація, відчуження), що заважають своєчасному адекватному реагуванню на ситуацію і знижують гнучкість трудової поведінки.

- Зниження рівня інтелекту із зростанням стажу роботи, що багато в чому обумовлено незатребуваністю частини інтелектуальних здібностей в конкретній діяльності. Незатребувані здатності згасають.

- Посилення незадоволеності професією.

- Професійні акцентуації характеру - надмірне посилення окремих рис характеру, властивостей і якостей особистості, обумовлене особливостями праці. (Порушення професійних та етичних норм, прагнення маніпулювати, авторитарність, комплекс вседозволеності, комплекс переваги, гіпертрофований рівень домагань, рольова експансія, владолюбство, « посадова інтервенція », зайва домінантність, трудовий фанатизм, нав'язлива педантичність та ін.).

- Соціально-психологічне старіння - перебудова мотивації, зростання потреби у схваленні.

- Морально - етичне старіння - нав'язливе моралізування, скептичне ставлення до всього нового, перебільшення заслуг свого покоління, скептичне ставлення до молоді.

- Професійне старіння - несприйнятливність до нововведень, складності адаптації до мінливих умов, зниження темпу роботи.

Більшість вчених сходиться в думці, що психологічними детермінантами розвитку професійно обумовлених деструкцій є конфлікти професійного са-

мовизначення, кризи професійного становлення, професійна дезадаптація, а також стереотипи мислення і діяльності, соціальні стереотипи в поведінці і окремі форми психологічного захисту: раціоналізація, проекція, відчуження, заміщення, ідентифікація [6].

Можливі шляхи професійної реабілітації, що дозволяють в якійсь мірі знизити негативні наслідки таких деструкцій це:

1. Підвищення соціально-психологічної компетентності та аутокомпетентності.

2. Діагностика професійних деформацій і розробка індивідуальних стратегій їх подолання.

3. Проходження тренінгів особистісного і професійного зростання. При цьому серйозні і глибокі тренінги конкретним працівникам бажано проходити не в реальних трудових колективах, а в інших місцях.

4. Рефлексія професійної біографії і розробка альтернативних сценаріїв подальшого особистісного і професійного зростання.

5. Профілактика професійної дезадаптації початківця фахівця.

6. Оволодіння прийомами, способами саморегуляції емоційно-вольової сфери та самокорекції професійних деформацій.

7. Підвищення кваліфікації та перехід на нову кваліфікаційну категорію або посаду (підвищення почуття відповідальності та новизни роботи) [3].

Розуміння сенсу виконуваної професійної діяльності обумовлює професійну ідентичність, як об'єктивне і суб'єктивне єдність з професійною групою, справою, яка обумовлює спадкоємність професійних характеристик (норм, ролей і статусів) особистості. Як зворотний феномен, що має деструктивний характер, розглядається професійне відчуження.

Професійне відчуження - це відстороненість суб'єкта праці від своїх професійних обов'язків, професійного середовища, самого себе.

Системою відчуження може стати негативне оцінювання своєї справи. Людина починає її демонстративно уникати, вдаючись до різних способів. Робити це можна навмисно, підкреслюючи свою дистанційованість в одязі, мові, манерах. Професійне відчуження при неприйнятті відповідальності є по суті справи синонімом функціонального вакууму, де відчуженим є майбутнє як таке. Людина прагне звільнитися від сприйняття професійної інформації (знань), що підсилюють когнітивний дисонанс; від необхідності визначення мети; від необхідності здійснювати професійний вибір; від фруструючих переживань; від компонентів професійної діяльності. Професійне відчуження на основі прийняття відповідальності передбачає вільне володіння професійною роллю, вміння відсуватися від особистого і концентруватися на професійній ситуації, вміння свідомо і адекватно використовувати свій професійний досвід в особистому житті [5].

Характерними поведінковими ознаками професійного відчуження є закритість у відносинах з людьми, концентрація на предметі, агресивність, соціальне лицемірство, явна брехня, перебільшення своїх заслуг, цинізм. Все це робить працівника професійно дезадаптованим, а значить функціонально непридатним до виконання професійної діяльності. При переході працівника з ознаками професійного відчуження з одного етапу професійного становлення на дру-

гий спостерігається зменшення значущості цінностей самоактуалізуючої особистості; значущості сфери суспільного життя і сфери сімейного життя; духовно-моральних цінностей, які приносять духовне задоволення, здатності до саморозкриття в спілкуванні і прагненні до емоційних відносин з людьми. Із збільшенням стажу роботи особистість працівника характеризується меншою цілісністю і повнотою, менш позитивною самооцінкою [5].

Динаміку відчуження можна прослідити за наступними стадіями: Перша стадія компенсаторно - захисної поведінки - «компенсаторно - поступлива». Її основна особливість полягає в тому, що напруга знімається завдяки дезактуалізації головної мети. Замість того, щоб концентрувати зусилля на досягненні успіху в діяльності, людина не відчуваючи себе здатною втриматися нарівні з іншими, переорієнтується на цінності більш загального або паралельного порядку. Наприклад, не володіючи достатньою компетентністю професіонал домагається визнання демонстрацією таких людських якостей, як послужливість, поступливість, підтримує послужливий тон з людьми, які йому не симпатичні. Нерідко ні сама людина, ні оточуючі не сприймають таку поведінку як прояв психічної дезадаптації.

Друга, «конфліктно-демонстративна» стадія настає, якщо безконфліктна форма пристосувальної поведінки не забезпечує особистості положення яке вітає члена мікросередовища і він залишається в положенні аутсайдера. Його компенсаторні можливості починають виснажуватися. Нормативні установки, яким він зобов'язаний слідувати, піддаються критичній переоцінці, він робить спроби вийти з-під їхнього впливу.

Поки ще поведінка особистості не пов'язана з прагненням змінити соціальні диспозиції: він продовжує внутрішньо зараховувати себе до того середовища, в якій знаходиться, і в його вчинках переважає прагнення зайняти в ній гідне становище. Та й саме така поведінка, як правило, має сенс для неї лише при свідках, тому що головне при цьому - не досягнення якоїсь певної мети, а реакція оточуючих. Приховане бажання бути поміченим, заявити про своє неблагополуччя дає своєрідний вихід фруструючий напрузі у відповідь на «несправедливе» і «негуманне» ставлення. Така форма поведінки дає можливість випробувати дієвість норми і підготуватися до перебудови соціальних диспозицій особистості, яка дозволила б радикально змінити ситуацію.

Третя стадія - стан внутрішньої середовищної ізоляції. Будучи не в силах змінити обставини на свою користь, особистість з почуття самозбереження починає заперечувати релевантну значимість вимог, закладених в очікуваннях оточуючих. З цього моменту мотивообразуюча сила норми починає швидко зменшуватися. Переставши зараховувати себе до колективу, куди вона продовжує формально входити, особистість відчуває внутрішнє полегшення, оскільки тепер можна без шкоди для себе знехтувати осудженням і засудженням [1].

Професійна діяльність працівників ДСНС супроводжується несприятливим впливом фізичних, хімічних, психологічних та інших патогенних факторів, що викликають виражений фізіологічний і психоемоційний стрес. Екстремальні умови характеризуються сильним травмуючим впливом подій, пригод та обставин на психіку співробітника. Високий рівень небезпеки, високий рівень травматизації, високий рівень стресогенності, ризикованість,

високий рівень відповідальності, невизначеність ситуації, дії в умовах обмеженого простору і дефіциту часу можуть призвести до виникнення та розвитку професійних деформацій та деструкцій працівника [2].

Деструктивні зміни проявляються у вивченій безпорадності, яка характеризується відмовою від активних професійних дій, професійною пасивністю, байдужістю і професійному відчуженні, тобто втраті ідентичності з професійною роллю.

У працівників ДСНС на досить високому рівні повинні бути розвинені особистісні якості, необхідні для ефективної роботи при пожежно-рятувальних роботах, а також взаємодії з постраждалими або товаришами по службі. Професійні деструкції розвиваються в процесі тривалої експлуатації професійно важливих якостей особистості працівника і характеризуються зміною рівня їх вираженості.

«Відчужені» працівники в меншій мірі зацікавлені у вирішенні ділових питань і діловій співпраці, вони орієнтуються на пряму винагороду і задоволення незалежно від результатів своєї роботи, вони втратили рівновагу між собою і професійним середовищем. Це пояснюється тим, що втрата професійної ідентичності спотворює професійну спрямованість особистості, і, як наслідок, знижує його професійну активність.

«Відчужений» співробітник схильний виявляти агресивність у досягненні статусу, владність і схильність до суперництва. «Відчужені» співробітники недостатньо відчують відповідальність за всі події в своєму житті і за те, як складається їхнє життя в цілому.

Головна небезпека формування професійного відчуження в тому, що розвивається воно досить повільно, а значить, і непомітно. Це не тільки ускладнює його своєчасне розпізнавання і прийняття якихось контрзаходів, а й створює ситуацію, коли працівник, знову ж таки «поступово», починає звикати до цих негативних тенденцій у розвитку, таким чином, професійні деструкції стають невід'ємною частиною його особистості.

Висновки. На основі теоретичного аналізу літератури нами була розглянута проблема професійних деструкцій особистості, детермінанти їх появи та розвитку, шляхи реабілітації, феномен відчуження як професійної деструкції та психологічні особливості професійного відчуження працівників ДСНСУ.

Професійна деструкція - це зміни структури діяльності і особистості, що склалася, які негативно позначаються на продуктивності праці і взаємодії з іншими учасниками цього процесу.

Більшість вчених сходиться в думці, що психологічними детермінантами розвитку професійно обумовлених деструкцій є конфлікти професійного самовизначення, кризи професійного становлення, професійна дезадаптація, а також стереотипи мислення і діяльності, соціальні стереотипи в поведінці і окремі форми психологічного захисту: раціоналізація, проєкція, відчуження, заміщення, ідентифікація.

Психотехнології профілактики та корекції професійних деструкцій представлені розвиваючої психодіагностикою, психологічним консультуванням і тренінгами.

Професійне відчуження - це відстороненість суб'єкта праці від своїх професійних обов'язків, професійного середовища, самого себе.

У працівників ДСНС на досить високому рівні повинні бути розвинені особистісні якості, необхідні для ефективної роботи при пожежно-рятувальних роботах, а також взаємодії з постраждалими або товаришами по службі. Професійні деструкції розвиваються в процесі тривалої експлуатації професійно важливих якостей особистості працівника і характеризуються зміною рівня їх вираженості.

Професійне відчуження особистості працівника ДСНСУ має свої детермінанти: екстремальний характер професійної діяльності; соціально-економічна ситуація; професійно-просторове середовище; вікові зміни; кризи професійного розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алмазов Б. Н. Психолого-педагогические основы реабилитации социально-дезадаптированных подростков : автореф. дис. ...док-ра п. наук / Б. Н. Алмазов. – Екатеринбург, 1997. – 44 с.

2. Диагностика, профилактика и коррекция стрессовых расстройств среди сотрудников Государственной противопожарной службы МВД России» : [методические рекомендации] / М. И. Марьин. – Изд. 2-е. – М., 2001. – 256 с.

3. Зеер Э. Ф. Психология профессий : [учеб. пособие] / Э. Ф. Зеер. – Екатеринбург : Изд-во Урал. гос. проф.-пед. ун-та, 1997. – 244 с.

4. Маркова А. К. Психология профессионализма / Маркова А. К. – М. : Международный гуманитарный фонд «Знание», 1996. – 308 с.

5. Панова Н. В. Профессиональные деформации и пути их коррекции в личностно-профессиональном развитии педагога / Н. В. Панова // Вестник Северо-Восточного Федерального Университета им. М. К. Аммосова. – 2010. – № 2. – Т.7. – С. 114

6. Пряжникова Е. Ю. Психология труда и человеческого достоинства. / Е. Ю. Пряжникова, Н. С. Пряжников. – М. : Академия. – 2005. – 216 с.

7. Шнейдер Л. Б. Экспериментальное изучение профессиональной идентичности. / Л.Б. Шнейдер. – М. : ООО «Принт», 2000. – 128 с.

УДК 159.9

Тогобицька В.Д., к. психол. н., доцент кафедри прикладної психології НУЦЗУ

ДЕЗАДАПТИВНІ НЕРВОВО-ПСИХІЧНІ СТАНИ, ЩО ВИНИКАЮТЬ У ПРАЦІВНИКІВ ДСНС УКРАЇНИ ПІСЛЯ ВИКОНАННЯ ЗАДАЧ З ЛІКВІДАЦІЇ НАСЛІДКІВ НАДЗВИЧАЙНОЇ СИТУАЦІЇ

У статті зазначені важливі проблеми визначення у пожежних-рятувальників та аварійно-рятувальних підрозділах ДСНС України дезадаптивних нервово-психічних станів.

Ключові слова: дезадаптивні нервово-психічні стани рятувальників, види дезадаптивних нервово-психічних станів, порушення нервово-психічного стану.